

УДК 343.21

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ, СКЛАД ЯКОГО МІСТИТЬ ОЦІНОЧНУ ОЗНАКУ

Ус О.В., к. ю. н.,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблемам кваліфікації злочину, склад якого містить оціночну ознаку. З'ясоване поняття оціночної ознаки, її правова природа, місце в системі КК, зміст, форма вираження, способи тлумачення та види. Запропоновані правила (рекомендації) кримінально-правової оцінки (кваліфікації) злочину, склад якого характеризується оціночною ознакою.

Ключові слова: кваліфікація злочину, кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, кримінально-правова норма, оціночна ознака (поняття).

Статья посвящена проблемам квалификации преступления, состав которого содержит оценочный признак. Установлено понятие оценочного признака, его правовая природа, место в системе УК, содержание, форма выражения, способы толкования и виды. Предложены правила (рекомендации) уголовно-правовой оценки (квалификации) преступления, состав которого характеризуется оценочным признаком.

Ключевые слова: квалификация преступления, уголовно-правовая оценка совершенного деяния, уголовно-правовая норма, оценочный признак (понятие).

Us O.V. QUALIFICATION OF A CRIME, WHICH CONTAINS THE ESTIMATED SIGN

The article is devoted to the problems of qualification of the crime, the composition of which contains an evaluation feature. The notion of evaluation features, its legal nature, place in the CC system, content, form of expression, ways of interpretation and types are elucidated. The proposed rules (recommendations) of the criminal law assessment (qualification) of the crime, the composition of which is characterized by the evaluation feature.

Key words: qualification of crimes, criminal-legal assessment of the offense, criminal and legal norm, estimated sign (the concept).

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України 2001 р. (далі – КК) містить значну кількість складів злочинів, ознаки яких (основні, кваліфікуючі та/або привілейовані) характеризуються оціночними поняттями (власне оціночними ознаками). Наявність їх значною мірою впливає на кваліфікацію такого злочину. З цією метою доцільно з'ясувати поняття оціночної ознаки (терміна, поняття), її правову природу, місце в системі КК, зміст, форму вираження та спосіб тлумачення, види та правила кваліфікації злочину, склад якого містить оціночну ознаку.

За ступенем визначеності ознаки елементів складу злочину, зокрема й кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі) та привілейовані ознаки, можна поділити на такі: а) визначені ознаки – ті, зміст яких розкрито у кримінальному законі, та б) оціночні ознаки – ті, зміст яких у КК не розкрито (не конкретизовано), а встановлюється правозастосовними органами під час тлумачення та застосування відповідної кримінально-правової норми з огляду на приписи кримінального закону, обставини конкретної справи (провадження) та усталену судову практику застосування відповідних положень КК за кваліфікації злочину. У науковій літературі оціночні ознаки (поняття) традиційно належать до перемінних ознак, оскільки оцінка певного поняття (явища) змінюється не лише від особи до особи, але й у однієї й тієї самої особи протягом певного строку (через певний проміжок часу), крім того, такі ознаки ще більш наближені до обставинки, що змінюється, яку оцінюють відповідні суб'єкти кваліфікації [1, с. 115-116].

Мета статті – дослідити проблеми кваліфікації злочину, склад якого містить оціночну ознаку, з'ясувавши поняття оціночної ознаки, її правову природу, місце в системі КК, зміст, форму вираження, способи тлумачення та види.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема оціночних ознак (понять) у кримінальному законодавстві традиційно залишається об'єктом уваги вчених. У різні періоди розвитку кримінально-правової науки цьому питанню приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, зокрема такі: Я.М. Брайнін, Л.Л. Галіакбаров, І.М. Гальперін, Л.Д. Гаухман, В.К. Грищук, О.О. Дудоров, С.І. Дячук, О.В. Кобзева, М.І. Ковальов, В.М. Косович, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, В.О. Навроцький, А.О. Наумов, А.П. Огородник, М.І. Панов, М.І. Пікуров, В.В. Пітецький, Г.Т. Ткешеліадзе, Є.О. Фролов, С.Д. Шапченко та інші дослідники. У роботах наведених та інших авторів із відповідним ступенем глибини досліджувалися питання оціночних ознак (понять, термінів, категорій). Водночас низці проблем кваліфікації злочину, склад якого містить оціночну ознаку, окрема увага приділялася недостатньо.

Виклад основного матеріалу. У вирішенні будь-якої проблеми принципове значення має термінологія, що застосовується. Правовий термін відображає не лише форму, але й сутність поняття (явища), що ним характеризується. У кримінально-правовій доктрині висловлені різні позиції щодо правової природи та власне термінології, яка характеризує оціночне поняття (елемент, термін, ознаку

тощо). Як правильно зазначає Р.С. Орловський, терміни «оціночне поняття» та «оціночна ознака» практично ідентичні та різняться лише за обсягом інформації. Вони співвідносяться як ціле й частина, тобто оціночне поняття являє певне явище, а оціночна ознака визначає його характерну рису (властивість) [2, с. 71]. На думку М.І. Панова, розроблення терміна «оціночне поняття» допускає дослідження й оціночних ознак та оціночних термінів, включаючи в такий спосіб їх у свій зміст [3, с. 230].

Досліджуючи оціночні поняття (ознаки), вчені вказують на їхні специфічні характеристики. Наприклад, О.В. Наумов стверджує, що оціночні поняття у кримінальному праві являють собою ті ознаки складу злочину, які визначаються не кримінальним законом або іншим нормативно-правовим актом, а правосвідомістю особи, яка застосовує норму, зважаючи на конкретні обставини справи [4, с. 230]. Схожої позиції дотримується й В.В. Питецький [5, с. 14]. На думку В.М. Кудрявцева, оціночні поняття, з одного боку, порівнюють явище, що розглядається, з певним загальним поняттям, а з іншого, – формують (у певних межах) зміст самого цього загального поняття [1, с. 116]. О.О. Малиновський вказує, що оціночні поняття – це узагальнення явищ і процесів правової дійсності, які фіксуються в законодавстві через вказівку лише на найбільш загальні ознаки явища чи процесу. Особливі (спеціальні) ознаки оціночного поняття в законодавстві відсутні та виявляються як через тлумачення правової норми, так і шляхом різного роду роз'яснень та уточнень, що надаються судовою практикою та підзаконними актами [6, с. 268].

Специфіка оціночного поняття полягає в тому, що законодавець, формулюючи його, не розкриває вичерпно його зміст, а лише називає одну чи декілька загальних властивостей, які відображають основний зміст класу об'єктивних явищ, надаючи право правозастосовним органам, по-перше, визначати обсяг такого класу, по-друге, розкривати зміст такого поняття відображенням інших суттєвих ознак [7, с. 155]. Оціночні поняття надають правозастосовним органам можливість «самостійно» оцінювати факти в межах, передбачених оціночною нормою, тобто створюють можливості для дискреції суб'єкта під час реалізації та застосування їх на практиці. Отож сама природа оціночних понять зумовлює потребу в їхній конкретизації (з'ясуванні та розкритті їхнього змісту) з боку суб'єктів правовідносин. Зміст оціночних понять та їхній обсяг можуть змінюватися в часі та залежати як від контексту кримінально-правової норми, так і від особливостей учиненого суб'єктом конкретного злочину.

Оціночні поняття володіють більш високим рівнем узагальнення, порівняно з іншими поняттями та категоріями кримінального права, межі якого не мають чіткого вираження в цих поняттях (ознаках, термінах). Як правильно зазначає М.І. Панов, чим більша кількість об'єктів узагальнюється в понятті, тим більшим є його обсяг і водночас вужчим є зміст як системи (впорядкованої сукупності) основних

і суттєвих ознак, що дають змогу ототожнювати об'єкт із класом явищ (об'єктів), що відображаються в понятті. Тому зі збільшенням обсягу поняття одночасно скорочується його зміст – зменшується кількість його ознак, тобто збільшується невизначеність його змісту, що ускладнює застосування оціночних ознак [8, с. 10–12].

На підставі проведеного дослідження доцільно зазначити, що оціночне поняття (ознака) кримінального закону – це частково або повністю неконкретизоване в КК або в іншому нормативно-правовому акті поняття (ознака), яке містить не його цілісну характеристику, а лише певні властивості такого поняття, встановлення змісту якого здійснюється в процесі застосування кримінально-правової норми на підставі сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів, зважаючи на приписи кримінального закону й усталену судову практику, а його застосування пов'язане з необхідністю здійснення правозастосувачем самостійного оцінювання конкретного випадку в межах наданих йому дискреційних повноважень.

Треба звернути увагу, що окремі дослідники надають великого значення у з'ясуванні змісту оціночного поняття (ознаки) саме правосвідомості правозастосувача. Водночас, на наш погляд, надавати великого значення власне правосвідомості конкретного правозастосувача під час тлумачення оціночних понять не зовсім доцільно. Необхідно встановити відповідні загальні правила (підходи, критерії) щодо тлумачення (з'ясування та розкриття змісту) оціночних ознак із метою уніфікації слідчо-судової (інтерпретаційної) практики. Вважаємо, що застосування кримінально-правових норм, які містять оціночні ознаки, не має абсолютної свободи розсуду (праворозуміння). З'ясування змісту оціночного поняття повинно базуватися на відповідних правилах і здійснюватися у відповідних межах, що визначаються: а) основними принципами, загальними поняттями кримінального права; б) об'єктивними характеристиками відповідного діяння; в) ознаками оціночного поняття, що наведені в законі; г) приблизними переліками й орієнтирами, що надаються у кримінально-правовій науці та слідчо-судовій практиці.

Оціночне поняття – поняття, що відображає кількісну та (або) якісну кримінально-правову характеристику певної ознаки (предмета, явища), що конкретизується суб'єктом правозастосування в кожному конкретному випадку, будучи формально однаковою за формою зовнішнього вияву (формою законодавчого закріплення), може мати різну соціально-правову значимість у кожній конкретній ситуації.

Тлумачення оціночних понять (ознак) може здійснюватися як за їх типовою характеристикою в роз'ясненнях Верховного Суду України (постановах ПВСУ та висновках Верховного Суду України щодо застосування норми права), так і під час кваліфікації відповідного злочину (індивідуальне тлумачення оціночного поняття (ознаки)). Наприклад, згідно з п. 11 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» від

30 травня 2008 р. № 5 «особливо тяжкими наслідками, передбаченими ч. 4 ст. 152 та ч. 3 ст. 153 КК, можуть бути визнані, зокрема, смерть або самогубство потерпілої особи, втрата нею будь-якого органу чи втрата органом його функцій, психічна хвороба або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на одну третину, непоправне знівечення обличчя, переривання вагітності чи втрата репродуктивної функції, а так само зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, які сталися внаслідок згвалтування або насильницького задоволення статевих пристрастей неприродним способом».

Узагальнення наукових позицій, висловлених у кримінально-правовій науці щодо поняття та сутності оціночного поняття, дає підставу для висновку, що серед ознак, які притаманні оціночному поняттю, можна виділити такі:

а) неконкретизованість поняття (полягає саме в законодавчій неконкретизованості), що свідчить про повну відсутність або наявність лише часткового роз'яснення змісту поняття (терміна, ознаки) у КК, відсутність чітких та одностайно визначених у законі понять (ознак);

б) відкритість і незамкненість структури оціночних понять і невизначеність його змісту (обсягу). Наприклад, оціночні поняття можуть об'єднувати у своїх межах факти (події, явища), які за своїм характером (зовнішнім виявом) є різноманітними, що не виключає їх належності до конкретного поняття (наприклад, відповідно до абз. 4 п. 21 постанови ПВСУ від 12 червня 2009 р. № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» як «інші тяжкі наслідки» треба розуміти випадки заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній людині, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, шкоди у великих розмірах підприємству, установі, організації чи громадянству, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їхніх виробничих дільниць);

в) встановлення змісту оціночного поняття (ознаки) в процесі правозастосування в кожному конкретному випадку, забезпечення індивідуального підходу до кожної окремої ситуації (справи, провадження);

г) наявність певної процедури оцінювання (розкриття змісту) оціночного поняття (ознаки) під час застосування кримінально-правової норми;

г) застосування оціночного поняття (ознаки) пов'язане з реалізацією дискреційних повноважень.

Дослідження оціночних понять (ознак), передбачених у КК, дає підставу класифікувати їх за різними критеріями:

1. *Залежно від сутності* (характеристики) оціночних понять (ознак) їх можна поділити на такі:

а) *кількісні* оціночні поняття (ознаки) – ті, що визначають (вказують на) ступінь вияву змінюваних якостей предметів (явищ), відображають їхні вимірні властивості (кількісні) якості, тобто їхній розмір, обсяг, міру та інші критерії,

що підлягають виміру (наприклад, вчинення з метою ослаблення держави вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей (ст. 113 КК); порушення правил полювання, якщо воно заподіяло істотну шкоду (ч. 1 ст. 248 КК) тощо). Вони визначаються певними числовими показниками, за допомогою яких відбуваються їхні обрахунки та оцінка;

б) *якісні* оціночні поняття (ознаки) – ті, які характеризують сукупність властивостей та особливостей, що відрізняють предмет чи явище від інших ознак, які надають йому певну визначеність (наприклад, «сильне душевне хвилювання», «тяжка образа» (ст. ст. 116, 123 КК), «сильний фізичний біль» (ст. 127 КК), «неналежне виконання» (ст. ст. 131, 137, 140, 197 КК тощо), «особлива історична, наукова, художня чи культурна цінність» (ст. 193 КК), «особиста заінтересованість» (ст. ст. 218-1, 219 КК тощо), «особисті інтереси» (ст. ст. 319, 357, ч. 3 ст. 371 КК тощо), «всупереч інтересам служби» (ст. 364 КК) тощо). Для встановлення їхнього змісту (обсягу) необхідно порівнювати (зіставляти) їх зі схожими об'єктами (ототожнювати, протиставляти тощо);

в) *змішані* (кількісно-якісні) оціночні поняття (ознаки) – ті, що надають кількісно-якісні характеристики певному предмету, явищу, ознаці (наприклад, «інші тяжкі наслідки» (ч. 2 ст. 374 КК) тощо).

2. *Залежно від місця оціночного поняття (ознаки) в системі (структурі) кримінального закону* їх можна поділити на такі: а) оціночні поняття, що розташовані в нормах Загальної частини КК (наприклад, «не становить суспільної небезпеки» (ч. 2 ст. 11 КК), «явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту» (ч. 3 ст. 36 КК), «явно злочинний наказ або розпорядження» (ч. 3–4 ст. 41 КК) тощо) та б) оціночні поняття, що містяться в нормах Особливої частини КК (наприклад, «явна неповага до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом» (ч. 1 ст. 296 КК), «примушування до виконання явно незаконних дій» (ч. 3 ст. 342 КК), «вчинення дій, які явно виходять за межі наданих прав чи повноважень» (ч. 1 ст. 426-1 КК) тощо).

3. *Залежно від предмета* (об'єкта, явища), який характеризується оціночним поняттям (ознакою), їх можна поділити на такі: а) оціночні поняття, що характеризують ознаки елементів складу злочину (зокрема, кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі), привілейовані ознаки (наприклад, «вчинене з особливою жорстокістю» (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК), «в стані сильного душевного хвилювання» (ст. 116 КК), «вчинене способом, що має характер особливо мучення» (ч. 2 ст. 121 КК) тощо) та б) оціночні поняття (ознаки), що характеризують інші кримінально-правові явища (поняття, інститути) (наприклад, «стійке об'єднання» (ч. ч. 3 та 4 ст. 28 КК), «явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця» (ч. 2 ст. 38 КК), «внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин» (п. 5 ч. 1 ст. 66 КК), «тяжкі наслідки, завдані злочином» (п. 5 ч. 1 ст. 67 КК) тощо).

Варто зазначити, що *серед ознак елементів складу злочину* оціночними поняттями (ознаками) можуть характеризуватися (визначатися), зокрема, такі:

1) предмет злочину (наприклад, знайдене чи таке, що випадково опинилося в особи, чуже майно або скарб, які мають особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність (ст. 193 КК) тощо);

2) потерпілий від злочину (наприклад, особа, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. ст. 135, 136 КК) тощо);

3) суспільно-небезпечне діяння (наприклад, грубе порушення законодавства про працю (ст. 172 КК), грубе порушення угоди про працю (ст. 173 КК), грубе порушення громадського порядку (ст. 296 КК), злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК) тощо);

4) суспільно небезпечні наслідки (наприклад, істотна шкода (ч. 2 ст. 150, ст. 232 КК тощо), тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 133, ст. 138, ч. 1 ст. 139, ст. 140 КК тощо), інші тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 135, ч. 2 ст. 137, ч. 2 ст. 139, ст. 141 КК тощо);

5) спосіб, обстановка вчинення злочину (наприклад, стан сильного душевного хвилювання, що раптово виник внаслідок протизаконного насильства (ст. ст. 116 та 123 КК), доведення особи до самогубства або замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження або систематичного приниження її людської гідності (ст. 120 КК), зґвалтування з використанням безпорадного стану потерпілої особи (ст. 152 КК), грубе порушення громадського порядку, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом (ст. 296 КК) тощо);

6) мотив і мета злочину (наприклад, вбивство з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК), грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства (ст. 296 КК), з метою ослаблення держави (ст. 113 КК) тощо);

7) кваліфікуючі та привілейовані ознаки складу злочину (наприклад, вбивство, вчинене з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК), вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК), умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), тощо).

Дослідження кримінально-правових норм, які містять оціночні ознаки, дає підставу зазначити, що найбільш поширеними ознаками елементів складу злочину, які характеризуються оціночними поняттями (ознаками), є предмет злочину, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та спосіб вчинення злочину. Водночас такі ознаки елементів складу злочину, як причинний зв'язок, ознаки суб'єкта злочину (як загального, так і спеціального), вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину? за загальним правилом не можуть характеризуватися оціночними ознаками (поняттями).

У зв'язку з наведеним можна сформулювати *правила* (рекомендації, алгоритм) *кваліфікації злочину, склад якого містить оціночну ознаку*. Так, для з'ясування та розкриття змісту оціночного поняття (ознаки):

а) необхідно покладатися на реальні, конкретні факти, брати до уваги дух і вимоги закону та зіставляти (тлумачити у взаємозв'язку, порівнювати, протиставляти) з іншими ознаками елементів складу злочину, іншими нормами й інститутами КК;

б) доцільно звертати увагу на вихідні дані (орієнтири, стандарти), що наявні у КК (наприклад, «істотна шкода», «тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки»);

в) доречно використовувати усталену судову практику, роз'яснення Верховного Суду України (постанови Пленуму Верховного Суду України, висновки Верховного Суду України щодо застосування норми права), узагальнення судової практики тощо;

г) варто застосовувати різні види тлумачення кримінального закону, зокрема такі: наукове (доктринальне), граматичне (етимологічне, філологічне), системне та буквальне тлумачення кримінально-правових норм з оціночними ознаками;

г) потрібно враховувати зміст інших ознак елементів складу злочину, які не містять оціночних понять (ознак);

д) такі оціночні поняття (ознаки), як «тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки», доцільно конкретизувати з огляду на попередньо наведені в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК альтернативні суспільно небезпечні наслідки, схожі за характером (видом) і ступенем (кількісною характеристикою) або у їхньому зіставленні з іншими ознаками елементів складу злочину за характером і ступенем суспільної небезпечності (наприклад, об'єктом складу злочину, предметом злочину, потерпілим від злочину тощо). Наприклад, низка статей (частин статей) Особливої частини КК частково розкриває поняття тяжких наслідків, передбачаючи їхній невичерпний перелік. Крім того, загальні правила оцінки тяжкості наслідків характеризуються такими критеріями: 1) тяжкість наслідків залежить виключно від характеру та ступеня суспільно небезпечних змін в об'єкті; 2) одиниці виміру шкоди повинні бути загальними як для простого, так і для кваліфікованого за тяжкістю наслідків складів злочинів.

Треба зазначити, що більшість науковців висловлюють думку щодо неможливості усунення (виключення) оціночних понять (ознак) у кримінальному законі, оскільки їхня наявність у кримінально-правових нормах є вимушеною потребою, відмовитися від якої принципово неможливо. Так, М.І. Панов зазначає, що використання оціночних понять є виправданим, оскільки вони надають кримінально-правовому регулюванню більшої гнучкості, повноти, динамічності, що дає змогу кримінальному закону враховувати всю різноманітність явищ у їхній динаміці та розвитку [8, с. 10–12]. Саме тому наявність оціночних понять (ознак) у КК є неминучим. Водночас ряд науковців висловлюють позицію щодо доцільності використання оціночних понять лише в Особливій частині КК та небажаності застосування таких понять у нормах Загальної частини КК.

Вважаємо, що досконалий (якісний) кримінальний закон може містити оціночні поняття у кримінально-правових нормах лише

в разі крайньої необхідності, беззаперечної вимушеності та одностайної оцінки під час застосування кримінально-правової норми, зокрема під час кваліфікації злочину. У зв'язку з цим основним завданням законодавця є максимальне усунення (мінімізація) використання оціночних понять (ознак) у кримінальному законі та намагання конкретизації таких понять (ознак), надання їхньої визначеності, встановлення відповідних орієнтирів і критеріїв їхнього тлумачення.

Наприкінці треба звернути увагу, що кримінально-правові норми з оціночними поняттями (ознаками) необхідно відрізняти від норм із бланкетними диспозиціями. Крім того, доречно зазначити, що оціночне поняття (термін, категорію) треба відрізняти від предмета оцінки, тобто явища, події, поняття, категорії, що підлягає кримінально-правовій оцінці в процесі оціночно-вольового діяння суб'єкта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб и дополн. М.: «Юрист», 2004. 304 с.
2. Орловський Р.С. Оціночні поняття в законодавчій регламентації інституту співучасті. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». Вип. 3. Т. 3. 2014. С. 70–74.
3. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. К.: ІнЮре, 2010. 812 с.
4. Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм. Волгоград: Изд-во ВСИШ МВД СССР, 1973. 176 с.
5. Питецкий В.В. Конкретизация оценочных признаков уголовного законодательства. Советская юстиция. 1991. № 2. С. 12–13.
6. Малиновский А.А. Оценочные понятия в законодательстве. Законодательная техника современной России: состояние, проблемы совершенствования. Сб. статей: в 2-х т. / под ред. В.М. Баранова. Н. Новгород, 2001. Т. 1. С. 268–272.
7. Кривоченко Л.М. Вибрані праці. Х.: Право, 2016. 647 с.
8. Панов Н.И. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки. Х.: Право, 2011. С. 10–12.